هزری نەتەوایەتی و قۆناغەکانی لە ڕەخنەی کوردیدا

ID No. 88

(PP 169 - 183)

https://doi.org/10.21271/zjhs.25.6.9

محمد بکر محمد

بەشی زمانی کوردی / کۆلێژی پەروەردە / زانکۆی سەلاحەدین-هەولێر

mohammed bakir mohammed@su.edu.krd

اسماعيل حمدامين سليمان

کۆلێژی پەروەردەی شەقڵاوە ـ زانکۆی سەڵاحەدین-هەولێر

ismaelhamadameen@gmail.com

وەگـــــــرتن : 2020/09/12

پەسندکردن : 2021/09/28

بڵاوکردنەوە : 2021/12/25

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (هزری نەتەوایەتی و قۆناغەکانی لە ڕەخنەی کوردیدا) هەوڵێکە بۆ زیاتر باسکردن و ڕوونکردنەوەی چەمک و زاراوە و پێناسە و سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی بە گشتی و لە لای کورد بە تایبەتی , لە ئەنجامدا بۆمان دەرکەوت کە سەرەتایی هزری نەتەوایەتی دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتانی رۆژئاواوە , دواتر بە هۆکارێک لە هۆکارەکان گواستراوەتەوە بۆ ناو هەموو میللەتانی جیهاندا , میللەتی کوردیش وەکو یەکێک لەو میللەتانە بێبەش نەبووە لە بەکارهێنان و وەرگرتنی ئەم چەمکە .

هزری نەتەوایەتی لای میللەتی کورد بەسەر سێ قۆناغی سەرەکی دابەش کراوە , لە ڕێگەی هەر قۆناغێکیشەوە سەرەتایی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی باسکراوە , بۆ نموونە :

- قۆناغی هەستی نەتەوایەتی کە لە (بابەتاهیری هەمەدانی)یەوە سەرهەڵدەدات .
- قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی کە لە (ئەحمەدی خانی)یەوە سەرهەڵدەدات .
- قۆناغی بزوتنەوەی نەتەوایەتی کە لە پەیدابوونی (میرنشینەکان)ەوە سەرهەڵدەدات .

وشە سەرەکییەکان: هزری نەتەوایەتی , هەستی نەتەوایەتی , وشیاری نەتەوایەتی , بزووتنەوەی نەتەوایەتی.

پێشەکی

ناونیشانی توێژینەوەکە بریتییە لە (هزری نەتەوایەتی و قۆناغەکانی لە ڕەخنەی کوردیدا) . بەشێوەیەکی گشتی ئەم توێژینەوەیە خۆی لە چوارچێوەی باسکردن و ڕوونکردنەوەی سەرەتاکانی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوا , دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی و سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا دەبینێتەوە .

گرنگی توێژینەوە :

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە ئەمە هەوڵ و توێژینەوەیەکی دیکەی ئەکادیمییە بۆ زیاتر باسکردن و ڕوونکردنەوەی چەمک و زاراوەی نەتەوایەتی بە گشتی , دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی بە تایبەتی .

ئامانجی توێژینەوە :

ئامانجی سەرەکی لە ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە باسکردنی چەمک و زاراوە و سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی بە گشتی , دیاریکردن و شیکردنەوەی گرنگترین ئەو قۆناغانەی کە لە هزری نەتەوایەتیدا بەرجەستەبوون .

سنوری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی گشتی لە سنوری باسکردن و روونکردنەوەی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا دەسورێتەوە.

میتۆدی توێژینەوە:

لەم توێژینەوەیە بەگشتی میتۆدەکانی (مێژوویی ــ وەسفی) بەکارهێنراوە.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتەکە:

هۆکاری سەرەکی لە نووسینی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە:

1. ڕێکخستن و یەکخستنی بۆچوونە جیاوازەکانی تایبەت بە چەمک و زاراوە و پێناسەی هزری نەتەوایەتی و سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا .

2. نەبوونی هیچ توێژینەوەیەکی تایبەت بە دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی کوردی .

گیروگرفتی توێژینەوە :

دیارترین گیروگرفت بریتیە لە هەژاری کتێبخانەی کوردی لە باسکردن و جیاکردنەوەی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی کوردی بە شێوەیەکی گشتی.

پێکهاتەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە: بەشی یەکەم خۆی لە باسکردنی بنەماکانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا دەبینێتەوە , لە سێ تەوەرە پێکهاتووە, ئەوانیش: تەوەری یەکەم باسی مێژووواندنی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا کراوە , لە تەوەری دووەمیشدا باسی چەمک و زاراوەکانی تایبەت بە هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا کراوە , تەوەری سێیەمیش خۆی لە باسکردنی ڕەهەندەکانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا دەبینێتەوە .

بەشی دووەمیش بەشێوەیەکی گشتی باسی کۆمەڵێک بۆچوونی جیاواز کراوە بۆ دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا , دواتر بۆچوونی خۆشمان لەبارەی دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی باسکردووە , کە خۆی لە باسکردنی قۆناغەکانی وەکو : (قۆناغی هەستی نەتەوایەتی , قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی , قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتی) دەبینیتەوە .

1 بنەماکانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا

1.1 مێژووواندنی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا :

بۆ زانین و دیاریکردنی مێژوویی سەرهەڵدان و پەیدابوونی هزری نەتەوایەتی کوردی , وا پێویست دەکات کە بە خێرایی چاوێک بە سەرەتایی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوا بخشێنینەوە , بۆ ئەوەی بەرچاو ڕوونێکی باشمان بۆ ئەم چەمکە هەبێت . دیاریکردنی سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی چەندین بۆچوون و تێروانینی جیاواز لە خۆگرتووە , بۆ نموونە (هیوا عەزیز سەعید) بۆچوونی وایە : ((ناسیۆنالیزم وەک دیاردەیەکی بەرهەمێ هێنراوی مرۆڤ , مێژوویی سەرهەڵدانی ئەگەرێتەوە بۆ ئەوروپا , ئەمەش لە دەرئەنجامی هەموو ئەو گۆرانکاریانەی لە ماوەی نێوان ساڵانی (1475ـ1875)دا روویاندا , کۆمەڵێک گۆرانکاری ڕیشەیی لە بوارە جۆراجۆرەکانی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی و ....هێنایە کایەوە)) (سەعید, 2003, ل47) .

(د. محمەد بکر محمد) یش لەم بارەیەوە بۆچوونی وایە : ((پشتی ناپلییون بویە ئیمپراتوری فرەنسا (1804 ز) ێ و چەندین شەرێن گران دگەل مللەت و وڵاتێن دی کرین . بو ئەگەرەک ژ بو پەیدابوون و و بەرزبۆنا هەستا نەتەوەیی یا وان مللەتان و ئەوان رژێمێن خوە یێن دەرەبەگی هلوەشاندن ئەڤە بو هاندەرەک چینا بورژوازی سەربکەڤیت)) (نەبی , 2005 , ل18) . بەو واتاییەی کە سەرەتایی رووداوەکانی شۆرشی فەرەنسی هەستی نەتەوایەتی لاواز بووە و زیاتر وەکو هەستێکی مرۆڤایەتی بووە . بۆیە دوای هاتنە سەرحوکمی (ناپلیۆن) لە ساڵی (1804ز) و کردنی چەندین شەری قورس لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە , ئەمە بووە هۆی بەرزبونەوەی هزری نەتەوایەتی . کەواتە بەو شێوەیە بێت ئەوروپیەکان بە هۆی فەرەنسا و ناپلیۆنەوە بوینە خاوەنی هزری نەتەوایەتی . (کارلتون

هیز)یش لەم بارەیەوە دەڵێت : ((ناڤبەرا هەموو وانەیێن کو ئەوروپا ژ فەرەنسا یا سەردەما ناپلیونێ فێربوو بەناڤ و دەنگترین و کاریگەرترینیان نەتەوەگەرای بوو)) (محمد , مەتین , ژ:116 , 2001 , ل42) .

هەندێکی دیکە لەو باوەڕەدان کە : ((دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم لە ئەوروپادا ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە گەورە ئابوری , سیاسی , کۆمەڵایەتی و کەلتورییانە بوو , کە لە سەرەتایی سەدەی هەژدەیەمەوە ئەوروپا بە خۆیەوە دیتن , گەشە کردنی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری و پرۆسێسی بە سەنعەت کردن و مۆدێرنکردن و زۆربوونی دانیشتوانی شارەکان , گۆڕانێکی فراوانیان لە وڵاتاتی ئەروپا دروست کرد)) (سابیر , 2014 , ل106) . بەو واتاییەی کە زۆر بوونی دانیشتوان و سەرهەڵدانی بازرگانی و پیشەسازی کاریگەری هەبووە لە سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی . (گرین پرانتۆن) یش یەکێکی دیکەیە لە نوسەرەکان لەم بارەیەوە بۆچوونی وایە کە : ((بیری ناسیۆنالیزم لە ناکاو لە ئەوروپا سەریهەڵنەداوە , بەڵکو ڕەگ و ریشەی دەگەڕێتەوە بۆ سێ سەدەی سەردەمی نوێ (1500 و 1800) بەڵام شۆڕشی فەرنسا گورتینێکی زۆری پێداوە)) (ئەلعەزاوی , 2007 , ل30) .

لە سەرچاوەیەکی دیکەشدا کۆمەڵێک بۆچوونی جیاواز بۆ سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوا خراوەنەتەروو , بەم شێوەیە : ((مێژوویی ورد و تەواوی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزم nationalism مایەی ناکۆکییە . کۆهین kohin 1642 , ئاکتن ساڵی 1772 وەک ساڵی دابەشبوونی پۆڵندە , خزوری ساڵی 1806 کە ساڵی بڵاوبونەوەی وتارە بەناوبانگەکانی فیختەیە بۆ نەتەوەی ئەڵمانی , زۆرێکیش لەسەر ئەوە کۆکن کە ساڵی 1789 ساڵی شۆڕشی فەرەنسی بە سەرهەڵدانی نەتەوایەتی دابنێن)) (سابیر, 2004, ل138) .

لەگەڵ هەبوونی کۆمەڵێک بۆچوونی جیاواز لە بارەی سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوا , بەڵام بەشی زۆری بۆچوونەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوا دەگەڕێتەوە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم و بەتایبەتی سەردەمی شۆڕشی فەرەنسی , هەروەکو (بوید شیغر) لەم بارەیەوە دەڵێت : ((هەر بەکارهێنانەکی چەمک و زاراوەی نەتەوایەتی بۆ پێش ڕووداوەکانی سەدەی هەژدەهەم ئەوا لە شوێنی خۆی دا نییە)) (شیغر, 1966, ل67 ــ 68) . ئەمە بەو واتاییە نیە کە پێش سەدەی هەژدەهەم هیچ جۆرە هەست و ئینتمایەکی نەتەوایەتی بوونی نەبووە , رەنگە هەبووبێت بە تایبەتی لای یۆنانی و رۆمانیەکانەوە , بەڵام ئەو هەستە نەتەوایەتیە نەبۆتە بزووتنەوەیەک تاوەکو واتایی دڵسۆزی و خزمەتکردن و فیداکاری بۆ نیشتمان بگەیەنێت . لە دوای سەدەی هەژدەهەم هەستی نەتەوایەتی زیادی کرد و گەشەی خێرای بە خۆەوە بینی و دڵسۆزی و ئینتیما بۆ نەتەوە پەرەی سەند . هەروەها (رەفیق سابیر)یش بۆچوونی وایە : ((ناسیۆنالیزم دیاردەیکی نوێیە و لە دوایی شۆڕشی فەرەنسا بە تایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتایی سەدەی نۆزدەهەم لە ئەوروپا دەرکەوت)) (سابیر, 2014, ل105) . کەواتە بۆمان دەردەکەوێت کە سەرەتایی پەیدابوون و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی دەگەڕێتەوە بۆ رۆژئاواییەکان , لە ئەنجامی کەڵەکەبوون و زۆربەی ئەو گۆڕانکاریە بەردەوامانەی کە لە زۆربەی کایەکانی ژیان روویاندا , ئەم چەمکە سەریهەڵدا .

سەرەتایی پەیدابوون و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لای نەتەوەی کورددا کۆمەڵێک بۆچوون و تێروانینی جیاوازی لە خۆگرتووە , هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هزری نەتەوایەتی لای کورد وەکو هزری نەتەوایەتی رۆژئاوایی نەبووە و جیاواز بووە , چونکە دەرکەوتنی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوادا دەرئەنجامی کۆمەڵێک گۆڕانکاری بنەڕەتی بووە , کە لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا. بەڵام هزری نەتەوایەتی لای کورد جیاواز بووە , چونکە هەر نوسەر و لێکۆڵەرێکی کورد لە گۆشەنیگا و بنەمایەکی جیاواز لە هزری نەتەوایەتی کوردی کۆڵیوەتەوە . تەنانەت هەندێکیان بڕوایان وایە کە تا ئێستاش نەتەوەی کورد نەبۆتە خاوەنی هزری نەتەوایەتی . هەر بۆیە (جەمال نەبەز) بۆچوونی وایە کە : (ڕاستیەکەی نازانرێ لە کەیەوە کورد کەوتونەتە سەر بیری ئەوەی دەوڵەتێکی ناسیۆنال بۆ خۆیان دروست بکەن . کەی و لە کوێی کوردستان سەریهەڵداوە , بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی گشتگیر یا کوردستانێکی یەکگرتوو ئەوە بە تەواوی نازانرێ , ئەوەندە دەزانین کە ئەم هەوڵە لە لایەن کوردەوە دراوە) (نەبەز , 2002 , ل26) . دەرکەوتن و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە هەر وڵاتێک و شوێنێکدا پەیوەندیدارە بە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کەلتوری و ئابووری .... هتد . بۆیە مەرج نییە سەرهەڵدانی نەتەوایەتی لە هەموو شوێن و وڵاتەکان بە شێوەیەکی یەکسان بێت , بە واتاییەکی دی بە هۆی ئەوەی هەر وڵاتێک خاوەن جۆرە بارودۆخێکی تایبەت بە خۆیەتی و جیاوازە لە وڵات و شوێنانی دیکە , بۆیە دەکرێت هزری نەتەوایەتیش جیاواز بێت . بە هۆی ئەوەی چەمکی نەتەوایەتی لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی دیکە جیاوازە , بۆیە گۆڕانکاری بەسەر دادێت , هەمیشە بەگوێرەی بارودۆخی (جوگرافی , سیاسی , کۆمەڵایەتی .... هتد) لە گۆڕان و بەرەو پێشچووندایە.

هەندێک لە لێکۆڵەر و نوسەرانی ئەم بوارە بۆچوونیان وایە کە سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لای کورد دەگەڕێتەوە بۆ (شەرەفخانی بەدلیسی) , چونکە (شەرەفخانی بەدلیس) یەکێک بووە لە نوسەرە کۆنەکانی کورد کە کتێبێکی گرنگی لە سەدەی شانزدەهەم دەربارەی میرنشینەکانی کورد نوسیووە , لە کتێبەکەیدا باسی شێوازی حوکمڕانی ئەو میرانە دەکات , هەروەها لە رووی جوگرافیشەوە نەخشەیەکی کوردستان دەکێشێت و ناوچە کوردییەکان دیاری دەکات . شەرەفخان ئەم کتێبەی لە ساڵی (1596) دا نوسیووە , کە تیادا داوا لە میرە کوردەکان و هەموو میللەتی کورد دەکات یەکبگرن و لەناوخۆیاندا تەبا و رێک بن . هەروەکو شەرەفخان دەڵێت : ((هەموو نیاز و ئاواتیشم هەرچەندە ئەمەیە : کە خانەدانە گەورەکانی کوردستان ناویان لە ناو ناوان بمێنێ و لەناو نەچن)) (بەدلیسی , 1972 , ل13) .

هەندێکی دیکەش بۆچوونیان وایە کە سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی کوردی لە (ئەحمەدی خانی) شاعیرەوە دەست پێ دەکات . بۆ نموونە (سمکۆ محەمەد) لەم بارەیەوە دەڵێت : ((بە هۆی ستەمی میللیەوە هەر بیرۆکەکە هەبووە , بۆیە لەو کاتەوە سەرهەڵدەدات کە شاعیران بیر لە فیکری ناسیۆنالیستی دەکەنەوە , ئەویش لە خانی شاعیرەوە دەستپێدەکات و کاتێک تێکستی (مەم و زین) دەنوسێت و پاش ئەویش (حاجی قادری کۆیی) کە گەشە بە بیری نەتەوەخوازی دەدات) (محەمەد , 2018 , ل78) . بە واتاییەکی دیکە راستە سەرەتایی سەرهەڵدان و دەرکەتنی هزری نەتەوایەتی لە رۆژئاوایە و لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم دەرکەوتووە , بەڵام وەکو بیرۆکە هەر لە کۆنەوە لە ناو کورددا هەبووە , ئەمەش بە هۆی بوونی ناعەدالەتی لە ناو میللەتی کورددا ئەم بیرۆکەیە گەڵالە بووە , لە ناو شیعری شاعیرانی وەک خانی رەنگی داوەتەوە . هەروەها لە سەرچاوەیەکی دیکەشدا ئاماژە بەوە کراوە : ((ئایدۆلۆژیای نەتەوایەتی کورد پێش لە (300) سێ سەد ساڵ لە لایەن ئەحمەدی خانییەوە دارێژراوە , ئەمەش لە پێشەکی شاکارە مەزنەکەی (مەم و زین)دا ئەم نەتەوەخوازییە بێ هاوتاییە بوو لە جێهانی ئیسلامیدا)) (ئاگرین , 1999 , ل29) .

هەندێکی دیکە بۆچوونیان وایە کە سەرەتایی سەرهەڵدان و دەرکەوتنی هزری نەتەوایەتی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری) , هەروەکو (کریس کۆچیرا) لەم بارەیەوە دەڵێت : ((شێخ عوبەیدوڵا لە مانفێستێکدا کە بڵاوکردەوە بۆ یەکەم جار نەتەوایەتی کوردی باس کردووە)) (کۆچیرا , 1369 , ل50) . لە سەرچاوەیەکی دیکەدا هاتووە ((شێخ عوبەیدوڵا زۆر وردبینانە و بە گوتارێکی نەتەوەیی هاوچەرخ (بەسەردەمی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە) داکۆکی لە سەربەخۆی کورد و کوردستان و پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی یەکپارچە دەکرد و هەوڵی سەر لە نوێ وێناکردنەوەی وێنەی ڕاستەقینە و جوانی کوردی دەدا لە لای گشت دەوڵەت و نەتەوەکانی ناوچەکە)) (حەمەباقی , 2000 , ل123) . هەروەها (زولکوف ئەرگون) یش بۆچوونی وایە کە سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی دەگەڕێتەوە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری , لەم بارەیەوە دەڵێت: ((یەکەم نیشانەیێن نەتەوایەتیا کوردی د ساڵا 1880 یدە ب سەرهڵدانێن شێخ عوبەیدوڵڵاهی نەهریدە دەرکەڤتن)) (ئەرگون, 2017 , ل41) .

ژمارەیەکی دیکەش (حاجی قادری کۆیی) بە دەستپێکی سەرهەڵدانی ئەم هزرە دادەنێن , مسعود محەمەد بۆچوونی وایە کە هزری نەتەوایەتی کوردی لە حاجییەوە زیاتر بەرجەستە دەکات , لەم بارەیەوە دەڵێت : ((بەقەدەر ئەوە باران کاریگەری لە ڕوانی گیا و گوڵ هەیە , پەیدابوونی هەستی نەتەوایەتیش لە کوردستانی ژێرودا علاقەدارە لەگەڵ هەڵکەوتنی جاجی قادر .....)) (محەمەد , 1974 , ل228) .

ژمارەیەکی دیکە لە نوسەر و لێکۆڵەران هزری نەتەوایەتی کوردی وەکو کاردانەوە سەیر دەکەن , بە واتاییەکی دیکە بۆچوونیان وایە کە سەرەتایی دەرکەوتن و سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی کوردی وەکو کاردانەوەیەک وا بووە , لە دژی ئەو زوڵم و ستەم و ناعەدالەتیەی کە لە لایەن داگیرکەرانەوە لە کورد دەکرا سەریهەڵداوە . لەمیانەشدا (د. شەفیق قەزاز) بۆچوونی وایە : ((ستەمی ناسیۆنالیستە تورکەکان لە کورد فاکتەرێکی سەرەکی و کارا بووە بۆ گەشەسەندنی بزاڤی نەتەوەیی کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی دا)) (علی , 1995 , ل17) .

هەندێکی دیکەش بۆچوونیان وایە کە سەرەتایی سەرهەڵدان و دەرکەوتنی هزری نەتەوایەتی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ دوایی جەنگی جیهانی یەکەم ((لە عێراقدا ناسیۆنالیزمی کورد تەنها پاش جەنگی جیهانی وەک بە دەنگ هاتنێک لە بەرامبەر هەوڵەکانی ئینگلیز بۆ دروستکردنی دەوڵەتێکی مۆدێرنی عەرەب دەستی بە گەشەسەندن کرد)) (ساڵح , 2016 , ل61) .

كه‌واته‌ ده‌گه‌ینه‌ ئه‌و ئه‌نجامه‌ی كه‌ یه‌ک بۆچوون و تێروانینی چه‌سپاومان نییه‌ بۆ دیاریكردنی سه‌ره‌تایی سه‌رهه‌ڵدانی ئه‌م چه‌مكه‌ , چونكه‌ هه‌ر نوسه‌ر و لێكۆڵه‌رێكی ئه‌م بواره‌ بۆچونێكی تایبه‌تی خۆی خستۆته‌روو , جیاواز بووه‌ له‌ بۆچوونی ئه‌وانی دیكه‌ . بۆیه‌ ئێمه‌ بۆچوونمان وایه‌ كه‌ بۆ دیاریكردنی سه‌ره‌تا و ده‌ركه‌وتنی هزری نه‌ته‌وایه‌تی لای كورد , پێویسته‌ سه‌ره‌تا هزری نه‌ته‌وایه‌تی به‌ گشتی دابه‌شی سه‌ر سێ قۆناغی سه‌ره‌كی و جیاوازدا بكه‌ین , له‌ روانگه‌ی هه‌ر قۆناغێكه‌وه‌ سه‌ره‌تایی سه‌رهه‌ڵدانی ئه‌م هزره‌ دیاریبكه‌ین . بۆ ئه‌مه‌ش له‌ ته‌وه‌ره‌ی دووه‌می توێژینه‌وه‌كه‌ به‌ ڕوونی هه‌ر سێ قۆناغه‌كان و ده‌ستپێكی هزری نه‌ته‌وایه‌تی شیده‌كه‌ینه‌وه‌ .

1.2 چه‌مک و زاراوه‌كانی هزری نه‌ته‌وایه‌تی له‌ ڕه‌خنه‌ی كوردیدا:

بۆ یه‌كه‌م جار زاراوه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی له‌ ((لایه‌ن فه‌یله‌سوفی ئه‌لمانیا (یۆهان گۆڵفراید هێرده‌ر) له‌گه‌ڵ بیرمه‌ندی فه‌ره‌نسی (ئۆكتین دی ببادیل) له‌ كۆتاییه‌كه‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ به‌كارهێنراوه‌)) (عه‌زیز , گۆڤاری توێژینه‌وه‌ , ژ:4 , 2005 , ل56) .

نه‌ته‌وایه‌تی له‌ ناو كورددا به‌ زۆر شێوه‌ و زاراوه‌ی جیاواز به‌كارهاتووه‌ , له‌وانه‌ : (كوردایه‌تی , بیری نه‌ته‌وه‌یی , ناسیۆنالیزم , نه‌ته‌وه‌یی , میلله‌تپه‌روه‌ری , كورد په‌روه‌ری ..... هتد) كه‌ ئه‌مانه‌ هه‌مووی به‌ واتایی خۆشه‌ویستی خاک و نیشتمان و نه‌ته‌وه‌ و پارێزگاری لێكردنی ده‌گه‌یه‌نێت . له‌ به‌رامبه‌ر هزری نه‌ته‌وایه‌تیش له‌ زمانی عه‌ره‌بییدا زاراوه‌ی (القومیة) یان (الفكر القومی) و زاراوه‌ی (Nationalism) رۆژئاوایی بۆ به‌كارهاتووه‌.

زاراوه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی چه‌ند مانا و واتاییه‌كی جیاواز له‌ خۆ ده‌گرێت , له‌وانه‌ : ((1. جۆرێک هه‌ستی وه‌فاداری بۆ نه‌ته‌وه‌یه‌كی تایبه‌ت . 2. له‌باره‌ی رێباز و سیاسه‌ته‌وه‌ , مه‌یل بۆ ره‌چاوكردنی به‌رژه‌وندییه‌كانی نه‌ته‌وه‌ی خۆ به‌ ته‌نیایی , به‌ تایبه‌تی كاتێک ململانێی له‌گه‌ڵ به‌رژه‌وه‌ندی له‌گه‌ڵ نه‌ته‌وه‌كانی دیكه‌ له‌ ئارادا بێت . 3. قسه‌كردن له‌ پێویستی پاراستنی كه‌لتوری نه‌ته‌وه‌یی . 4. بڕوابوون له‌ تیۆره‌ له‌ سیاسه‌ت و مرۆڤناسیدا كه‌ ڕه‌گه‌زی مرۆڤ به‌ شێوه‌یه‌كی سروشتی دابه‌ش بووه‌ , بۆ سه‌ر چه‌ند نه‌ته‌وه‌یه‌كدا)) (سه‌عید , 1999 , ل30) .

د.عه‌بدوڵلا ئامێدی) یش بۆچوونی وایه‌ : ((بیروباوه‌ڕی نه‌ته‌وه‌ییانه‌ , نه‌ته‌وه‌په‌رستی , ڕێزگرتنی نه‌ته‌وه‌یه‌ک به‌سه‌ر نه‌ته‌وه‌كانی تردا وه‌فاداری ته‌واو به‌رامبه‌ر به‌ نه‌ته‌وه‌ی خۆی , ڕێزگرتنی نه‌ریت و یاسا نه‌ته‌وایه‌تییه‌كانی نه‌ته‌وه‌ی خۆی به‌سه‌ر نه‌ته‌وه‌كانی تردا)) (ئامێدی , 2005 , ل275).

له‌ سه‌رچاوه‌یه‌كی دیكه‌شدا هاتووه‌ : ((بیری نه‌ته‌وه‌یی كاتێک چه‌كه‌ره‌ ده‌كات و پێده‌گات كه‌ تاكه‌كانی هه‌ر كۆمه‌ڵێک هۆشیارییان له‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌ باڵاكانیان هه‌بێت به‌ هۆی زمان و ڕۆشنبیری هابه‌شه‌وه‌ كاریگه‌ری گشتگیر (جه‌معی) دروست ده‌بێ)) (مسته‌فا , 2015 , ل12) .

(سمكۆ محه‌مه‌د) ده‌رباره‌ی زاراوه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی بۆچوونی وایه‌ : ((ناسیۆنال یان ناشنال كه‌ ئینگلیزییه‌كه‌ی (national) كه‌ پێشتر به‌ زمانی لاتینی گوتراوه‌ته‌وه‌ و له‌وێوه‌ سه‌رچاوه‌ی گرتووه‌ , كه‌واته‌ له‌ سه‌رده‌می گریكه‌وه‌ ئه‌م چه‌مكه‌ سیاسیه‌ فكرییه‌ هاتووه‌ و له‌ بری چه‌مكی هاوڵاتی بوون به‌كارهاتووه‌ , دواتر رۆژئاوییه‌كان ئاڵۆرگۆڕیان به‌سه‌ر ئه‌م چه‌مكه‌ هێناوه‌ وشه‌ی (ناتالیان) به‌كارهێناوه‌ كه‌ به‌ واتایی نه‌ته‌وه‌ هاتووه‌ و به‌ مانایه‌كی دیكه‌ نیشانه‌ی رێزگرتن بووه‌ بۆ به‌رامبه‌ر , پێشگره‌كه‌شی كه‌ (ئیزم)ه‌ ده‌یكاته‌ نه‌ته‌وه‌خوازی)) (محه‌مه‌د , 2018 , ل58) . زاراوه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی له‌ رووی فه‌رهه‌نگییه‌وه‌ ((له‌ وشه‌ی (nationalism) ی ئینگلیزی یان وشه‌ی (nationalite) ی فه‌ره‌نسیه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌ , كه‌ له‌ بنچینه‌دا له‌ وشه‌ی (nation) وه‌رگیراون كه‌ به‌ مانای گروپێكی نه‌ژادی یان ڕه‌گه‌زییه‌ له‌ هه‌رێمێكی دیاریكراودا له‌ دایک بوینه‌)) (عه‌لی , 2004 , ل78ـ79) . (بوید شیغر)یش بۆچوونی وایه‌ كه‌ وشه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی : ((وشه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی له‌ لاتینی له‌ وشه‌ی (nascor) وه‌رگیراوه‌ له‌ ساده‌ترین لێكدانه‌وه‌شیدا به‌ مانای له‌ دایک بووم هاتووه‌)) (شیغر , 1966 , ل81) . له‌ سه‌رچاوه‌یه‌كی دیكه‌ هاتووه‌ كه‌ ((ناسیۆنالیزم (nasionalism) به‌ واتایی نه‌ته‌وایه‌تی دێت و له‌ زمانی فه‌رنسیشیدا له‌ (nationalism) هاتووه‌)) (پور , گۆڤاری تیشک , ژ:26 , 1389 , ل34) . ده‌رباره‌ی زاراوه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی (د.جمال نه‌به‌ز بۆچوونی وایه‌ كه‌ : ((وشه‌ی نه‌ته‌وه‌یی كوردی له‌ جیاتی ووشه‌ی قومی) عه‌ره‌بی و وشه‌ی (ناسیۆنالیست Nationalist) ی فه‌ڕه‌نسی كه‌ به‌ زمانی ئینگلیزی (نیشنالسیت Nationalist) و به‌ ئه‌ڵمانی (ناسیونالیست Natiiolist) به‌كارده‌هێنرێت)) (ئاگرین , 1999 , ل24) .

(د.عەبدوڵڵا ئاگرین) لەبارەی بڵاوبونەوەی هزری نەتەوایەتی کوردی بۆچوونی وایە کە زیاتر ((وەک زاراوەیەکی فیکری و ئایدۆلۆژیایەکی نوێی سەردەم , بە واتای : زانستی سیاسی و فەرهەنگی و رۆشنبیری , بەزۆری لە ناوەراستی چەرخی بیستەمدا لە ئەدەبیاتی سیاسی و حیزبایەتیدا بڵاوبووەوە .)) (ئاگرین , 1999 , ل29) .

چەمکی نەتەوایەتی لە (ئینسکلۆپیدیای بەریتانی) دا بەم شێوەیە هاتووە : ((بە واتایی ئەوە دێت کە هەر تاکێک پێویستە دڵسۆزی بۆ دەوڵەت و نەتەوەکەی خۆی هەبێت)) (Bentan, 1974 , p.851) . بەو واتاییەی کە پێویستە تاک هەموو کات ئامادە بێت قوربانی و فیداکاری بۆ نەتەوە و وڵات و نیشتمانەکەی خۆی بدات , تاک هەست بەوە بکەن کە سەر بە کامە نەتەوەیە و دڵخۆش بێت بە نەتەوەکەی خۆی و شانازی پێوە بکات , بۆ نموونە ئێمەی کورد هەمومان دڵخۆش و پەیوەست بین بە نەتەوە و ناوی کورد و کوردستان , هەستی نەتەوایەتیمان تێدا زاڵ بێت , هەرچەندە دەوڵەت و کیانی سەربەخۆشمان نییە , کەواتە مەرج نییە دەوڵەت و کیانی سەربەخۆ مەرجی هەبوونی هەستی نەتەوایەتی بێت .

لە فەرهەنگی (ویستر) یشدا نەتەوایەتی بریتیە لە ((1. خەسڵەتی (کاراکتێر) نەتەوەیی یان مەیل بۆ لای ئەو . 2. تایبەتمەندی دیار و بەرچاو , یان خەسڵەتی تایبەتی هەر نەتەوەیەک . 3. سەر سپاردن بە بەرگری و پاراستنی سیمبۆلەکانی نەتەوەیی . 4. لایەنگیری بێ ئەملاوئەولای هەر تاکێک بەرامبەر بە نەتەوەکەی و پرەنسیپەکانی و وڵاتپارێزی . 5. مانای دینی : خەڵک , نەتەوە یان نەتەوەیەکی تایبەت یان نەتەوەی هەڵبژێردراوی خواوەند)) (سەعید , 1999 , ل31) .

پێناسەکردنی نەتەوایەتی کارێکی ئەستەم و ئاڵۆزە , چونکە بۆ گەیشتن بە پێناسەیەکی گشتگیر , پێویستە لە چەند زانستێکی جیاوازەوە شیبکردنەوە بۆ چەمکەکە بکەین , بەو واتاییەی کە ئەم چەمکە بەژدارییەکی کارای هەیە لە هەندێک لە زانستەکانی وەک (فەلسەفە , کۆمەڵناسی , سیاسی , مێژوو , ... هتد) , بۆیە پێویستە لە دەرگای ئەو زانستانە بۆ زاراوەکە بچین بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا بە پێناسەیەکی تەواو و گشتگیر بێینەدەرەوە .

بۆ نموونە (ئێرنست گیلنەر) لە بارەی پێناسەکردنی چەمکی نەتەوایەتییەوە بۆچوونی وایە کە : ((ناسیۆنالیزم لە بنەرەتدا چەمکێکی سیاسە , هەوڵ دەدات یەکەی سیاسی لەگەڵ یەکەی نەتەوە بگونجێنێت)) (Gellener , 1983 , p.1) . واتە نەتەوە و دەوڵەت هەردووکیان بۆ یەک ئامانج هەوڵدەدەن و ئامانجەکانیان وەک یەکە . گرنگترین ئامانج و مەبەستەکانی هەردووکیان بەدیهێنانی ژیانێکی خۆشە بۆ تاکەکانی ناو کۆمەڵگە و بەرەو پێشبردنی وڵات لە هەموو روویێکەوە . گیلنەر بۆچوونی وایە کە : ((ناسیۆنالیزم بەرهەمهێنەری نەتەوەیە نەوەک بە پێچەوانەوە)) (جیلنر , 1995 , ل37) . بەو واتاییەی کە نەتەوایەتی نەتەوە دروست دەکات , نەوەک بە پێچەوانەوە . واتە ئەگەر نەتەوەکان هەستی نەتەوایەتیان نەبێت , ئەوا ئەو هەموو ژمارە زۆرەی نەتەوە نەدەبوو لە سەر زەوی . بە واتاییەکی دیکە ئەوە هەستی نەتەوایەتییە وا دەکات نەتەوەکان لە یەکتر جیابنەوە و سەربەخۆی خۆیان بە دەست بهێنن.

(ئەنتونی دی سیمث)یش بۆچوونی وایە کە : ((ناسیۆنالیزم بزووتنەوەیەکی کلتوری و ئایدۆلۆژیە , هەوڵ بۆ بەدەست هێنانی ئۆتۆنۆمی و هێشتنەوەی یەکێتی نەتەوەیی و پاراستنی ناسنامەی نەتەوەیی دەدات)) (عەزیز , گۆڤاری توێژینەوە , ژ:4 , 2005 , ل59ـ60) . بەو واتاییەی کە نەتەوایەتی لەم پێناسەیەدا وەکو جۆرە ئایدۆلۆژیایەک سەیر کراوە , هەموو هەوڵدانی بۆ پاراستن و هێشتنەوە و پارێزگاریکردنە لە قەوارەی نەتەوەیی و ناسنامەی نەتەوەیی .

(بوید شیغر)یش بۆچوونی وایە کە نەتەوایەتی : ((چەمکێکی نوێیە و هەستی نەتەوایەتیش کە واتایی بوونی ئینتیمایە بۆ هەر نەتەوەیەک , تەنها لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا و لەسەر و بەندی شۆرشی فەرەنسادا نەبێت لە ئەوروپادا نەبووە بە بزووتنەوەیەکی میللی و لە ماوەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمیشدا ئەو چەمکە بوو بە هەست و خولیایەکی گەورە و بەهێز)) (شیغر , 1966 , ل17) .

(هانز کوهن)یش دەڵێت : ((نەتەوایەتی پەیوەندیەکی توند و تۆلی بە بریاردانی خود لە ژیانی کۆمەڵێکدا هەیە , لەگەڵ هێنانی زانستی نوێ و تەکنەلۆژیا بۆ خزمەتکردنی نەتەوە و بەرزکردنەوەی زمان و کەلەپوری نەتەوایەتی)) (عەبدلواحید , 1992 , ل62) . بەو واتاییەی کە تاک گرنگیەکی زۆری هەیە بۆ بریاردان لە ناو کۆمەڵگە , پێشکەوتنی کۆمەڵگە لە سەرجەم بوارەکاندا کاریگەری زۆری لەسەر گەشەکردن و دواکەوتنی نەتەوە دەبێت .

نوسەری ئێرلەندی (فرید هالیدای) لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی (نەتەوە و ئاین لە ڕۆژهەڵاتی ناوەراست) دا دەڵێت : ((ناسیۆنالیزم بیرمەندی دامەزرێنەری خۆی نییە , بەڵام کۆمەڵێک بیروباوەری سەرەکی کە پەیوەندییان بە ناسیۆنالیزمەوە هەیە , لە مێژوودا کۆمەڵێک بزاڤی دیموکراتیخواز و جەماوەریان لە ئەوروپا لە کۆتاییەکانی سەدەی (18) و سەرەتایی سەدەی (19) هێناوەتە ئاراوە)) (هالیدای , 2000 , ل22) . بەو واتاییەی کە نەتەوایەتی یەکێکە لەو ڕێباز و قوتابخانانەی کە هیچ رابەر و پێشەنگێکی نییە , بە تایبەتی لە پێش سەدەی هەژدەهەمی زاینیدا تەنها وەکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کەلتوری تەماشا کراوە . نەتەوایەتی لە لایەن هەندێ لە شارەزایانەوە بە دوو شێوە روونکراوەتەوە , هەروەکو (فرید هالیدای) بۆچوونی وایە کە نەتەوایەتی : ((1. ئایدۆلۆژیا : واتە ناسیۆنالیزم کۆمەڵە بنەمایەکی سیاسیە کە مایەی قەبوڵ و پشتیوانی هەندێ لە بزاڤ و تاکەکانە . 2. بزاڤی سیاسی , کۆمەڵایەتی : واتە ناسیۆنالیزم وەک ئاراستەی ڕەوتێکی هەمەگیرە کە لە ماوەی دوو سەدەی دواییدا سەرجەم کۆمەڵگاکانی خستۆتە ژێر کارتێکردنی خۆیەوە و سیاسەتەکانیشی گۆڕیوە) (هالیدای , 2003 , ل12) .

چەمکی نەتەوایەتی لە لایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بەم شێوەیە پێناسەکراوە : ((کە نەتەوەیەک یان کۆمەڵە مرۆڤێک خۆیان لە نەتەوەیەک یان کۆمەڵە مرۆڤێکی دی لە ڕووی ڕەگەزەوە یان ڕەنگەوە یان ڕەچەڵەکەوە باڵاتر دەبینن)) (محمد (2020) کۆوانەکانی فەلسەفی ئەدەب , ل14) .

نوسەر و لێکۆڵەرە کوردەکانیش بۆچوونی خۆیان دەربارەی زاراوەی نەتەوایەتی بەم شێوەیە خستۆتەروو , بەم شێوەیە : (مسعود عبدالخالق) بۆچوونی وایە کە نەتەوایەتی : ((کۆمەڵە خەڵکێکی خەملیو لە نەتەوەیەکدا بە هۆی پرۆسەیەکی مێژوویی تیادا : زمان و مێژوو کەلتور و دەروون و خاکێکی هاوبەشیان بۆ دروست بووە)) (عبدالخالق , 2008 , ل293) . (هیوا عەزیز) یش لەم بارەیەوە دەڵێت : ((نەتەوایەتی هەموو جولە و بزاوت و هەوڵەکانی تاکەکانی نەتەوەیە کە بە پێی بارودۆخ و کات و شوێنی نەتەوەکە فۆرمی جۆراجۆر لە خۆی دەگرێت و دەشێ سیاسی یان کۆمەڵایەتی یان .... هتد بێت)) (سەعید , 2003 , ل54) .

(سمکۆ محەمەد)یش یەکێکی دیکەیە لە نوسەر کوردەکان لەم بارەیەوە دەڵێت : ((بریتییە لە نەتەوەخوازی و کارکردن بۆ بەرزراگرتنی بەهای نەتەوە حیزبیەت لە هەموو کایەکاندا و بە تایبەتی فەرهەنگ و کولتوور و سیاسەت بەرامبەر ئەویتر تا رادەیی نەگەیشتن بە راسیزم و شۆڤینیەت , چونکە ناسیۆنالیزم کارکردنە بۆ کۆکردنەوەی نەتەوە هەر لە بارەی مێژووەوە تاکو دەگاتە پەروەردە و راگرتنی ئەمنیەتی نەتەوەیی)) (محەمەد , 2018 , ل107) .

(د.کامیران محەمەد نەبی) لە نامەی دکتۆراکەی خۆیدا ئاماژەی بە چەمکی نەتەوایەتی کردووە و دەڵێت : ((نەتەوایەتی هەست کرنە ب خۆە ڕاگریەکا نیشتمانی ژ بۆ دۆپاتکرنا ناسنامە خوە وەکو کورد یان کەسایەتی یا خوە یا نشتمانی و شەرەفا نیشتمانی و ئازادی یا کار کرنا نیشتمانی)) (نەبی , 2005 , ل15) . واتە نەتەوایەتی ئەو هەست کردن و دڵسۆزی تاکە بۆ نیشتمان و وڵاتەکەی , پێویستە لەسەر تاک هەمیشە شانازی بە ناسنامە و نەتەوەکەی خۆی بکات , بۆ نموونە ئێمەی کورد شانازی بە ناسنانەی نەتەوایەتی خۆمان دەکەین هەردەم ئامادەین بۆ بەرگری و فیداکارین بۆ وڵاتەکەمان و هەمیشە پارێزگاری لێدەکەین . (د.کامیران) نەتەوایەتی بۆ سەر هەشت پێکهاتە دابەش دەکات (ڕەگەز , خاک , زمان , دیرۆک (مێژوو) , کەلتوری ماددی و معنەوی , ئابوری , دین , هەستی هاوبەش) (نەبی , 2005 , ل15 ـ 16) .

د. عەبدوڵڵا ئاگرین لە بارەی نەتەوایەتیەوە بۆچوونی وایە کە : ((نەتەوایەتی وەکو بوویەکی هەمیشە زیندوو نەک هەر داینەمۆیەکی بەهێزی وزە و توانای نەتەوەیە , بەڵکو هۆکارێکی یەجگار بەهێزی هەموو کار و رووداو و گۆرانکارییەکانی ئەم سەردەمەیە و ڕۆڵی دیاری خۆی لە ناو کۆمەڵگای نێو دەوڵەتیش دەبینێت و کۆڵەکەی ئاشتییەکی چەسپاو و هێمن و ئارامییە بۆ گەلانی دنیا , بۆیە دەبینرێت بە هەمان گوڕ و تەوژم و حەماسەتەوە بوونی خۆی دەسەڵمێنێت و سەرچاوەی سروشتی کار و جم و جۆڵ و چالاکی سیاسی نێو دەوڵەتانیشی لە خۆگرتووە)) (ئاگرین , 1999 , ل25) . د.عەبدوڵڵا ئاگرین) . هەروەها بۆچوونی وایە هزری نەتەوایەتی : ((ئەو هەستە بزوێنەرە سروشتییەی ناخی مێشک و دەروونی مرۆڤە , بۆ ئەنجامدانی کاری چاکە و راژەی گشتی و خۆبەستنەوە بە رەوشتی بەرز و نەریتە پیرۆزەکانی ناو کۆمەڵ لە کار دایە و خاوەنی خاسڵەتە گرنگەکانی ژیانی مرۆڤە)) (ئاگرین , 1999 , ل28) . کەواتە ئاشکرایە کە کۆمەڵێک کردار و ئاکار و تایبەتمەندی باش لە ناو کۆمەڵگەدا هەیە , پێویستە تاکەکانی ناو کۆمەڵگە چییان بۆ خۆیان پێخۆش بێت , بۆ ئەوانی دیکەشیان بوێت .

(رەفیق سابیر)یش بۆچوونی وایە کە نەتەوایەتی : ((سیستمێکی فیکرییە کە لەسەر بنچینەی بارودۆخێکی ئۆبژێکتیڤیی بوونی گروپێکی ئێتنیکی , نەتەوە کە زمان و کەلتوور و مێژوو هەستی هاوبەشیان هەیە)) (سابیر , 2014 , ل103ـ104) . لە سەرچاوەیەکی دیکە هاتووە کە نەتەوایەتی : ((سیستەمێکی فیکریە یان بیروباوەرێکی سیاسی ــ کۆمەڵایەتییە , ئەندامانی کۆمەڵگە بۆ خۆشەویستی نەتەوە , پاراستن و بەرەو پێشبردنی بنەما هاوبەشەکانی نەتەوە و راگرتنی بەرژەوندیی نەتەوەیی گۆش دەکا , نەتەوە بێ دەوڵەتەکان بە ئاراستەی پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی و بەدەست هێنانی سەربەخۆی سیاسی , نەتەوە خاوەن دەوڵەتەکانیش بە ئاقاری پاراستنی قەوارەی سیاسیان و گەشەپێکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئاراستە دەکات)) (سەعید , 1999 , ل34) . بەو واتاییەی کە مەرج نییە نەتەوایەتی تەنیا تایبەت بێت بەو نەتەوە و میللەتانەی کە خاوەنی دەوڵەت و کیانی سیاسی و سەربەخۆ نین , بەڵکو هەموو نەتەوەیەک دەگرێتەوە , چونکە هەموو نەتەوەیەک دەگرێتەخۆ .

نەتەوایەتی خۆی لە چەند جۆرێکی جیاواز دەبینێتەوە لەوانە : (نەتەوایەتی لیبرالی , نەتەوایەتی تۆتالیتەری , نەتەوایەتی پارێزگارانە, نەتەوایەتی ئەرناشیستی , نەتەوایەتی رزگاریکەری ..... هتد) . لە سەرچاوەیەکی دیکەشدا جۆرەکانی وەک : ((نەتەوایەتی دەوڵەتی , نەتەوایەتی جیاوازیخواز , نەتەوایەتی قەومی , نەتەوایەتی مەدەنی)) (سەعید , 1999 , ل35 ـ 36) . دیاریکردووە . لێرەدا پرسیارێکی گرنگ دێتە پێشمان ئەویش ئەوەیە , ئایا ئەو هەستە یان ئەو بزووتنەوە نەتەوایەتیانەی کوردی سەر بە کام لەو جۆرە نەتەوایەتیانە یان دەچێتە خانەی کام جۆرەوە , لە وەڵامدا دەتوانین بڵێین کە کۆی بزووتنەوە نەتەوایەتییە کوردییەکان دەچێتە خانەی نەتەوایەتی رزگاریکەری , چونکە میللەت و گەلی کورد لە دێر زەمانەوە لە ژێر دەستی ئەم و ئەودا بووە و نەبۆتە خاوەن قەوارە و کیانی سەربەخۆ سەرەرای ئەوەی کە بەردەوامیش لە هەوڵ و تێکۆشان دابووە , بۆ گەیشتن بە خەونی لە مێژینەی خۆی کە ئەویش دروست بوونی دەوڵەتێکی سەربەخۆیی یەکگرتووە کە هەموو پارچەکانی کوردستان بگرێتەوە .

ئەوەی کە جێگەی ئاماژە بۆ کردنە ئەوەیە کە نەتەوایەتی لای کورد بە چاوێکی بەرز و پیرۆز سەیر کراوە , ئەمەش شتێکی روون و ئاشکرایە کە نەتەوە و گەلی کورد بە درێژایی مێژوو هەر زولم و ستەم و زۆرداری بەرامبەری کراوە و نیشتمانەکەیان پارچە پارچە کردووە , نەیانهێشتووە نەتەوەی کورد بگات بە بەدەست هێنانی کیان و دەوڵەتی سەربەخۆ . لەم بارەیەوە (مسعود عبدالخالق) دەڵێت : (کوردایەتی وجودە , بوونە , کەینوونەیە لزومی بە کراس نییە , لزومی بەوە نییە پێستێکی لەبەربکەی . کوردایەتی بریتیە لە حەقیقەتێک بۆ خۆم ئینسانم و کوردم و ئینسانم چەند کوری باوکی خۆمم ئەوەندەش کوردم و کوردایەتی کە جورئەتێکی ئەسلی لە گیانی مندا ممکین نییە بیسرمەوە)) (عبدالخالق , 1997 , ل64) . کەواتە شتێکی زۆر زەحمەت و مەحاڵە کەوا هەستی کورد و کوردایەتی لە مێشکی تاکەکانی میللەتی کوردا نەهێلی و بسریتەوە , بۆ ئەو مەبەستە رژێمەکانی پێشووی عێراق هەوڵێکی زۆریان دا , بەڵام سەرکەوتوو نەبوون و نەیانتوانی ئەو هەستە لە ناو تاکی کورد بسڕنەوە .

بۆ زیاتر تێگەیشتن و روونکردنەوەی چەمک و هزری نەتەوایەتی , پێویستە ئاماژەیەکی خێرا بە دوو قوتابخانەی بەناوبانگ بکەین ئەوانیش : ((1 . قوتابخانەی ئەڵمانی کە لەسەر تیۆری مێژوویی دروست بووە , واتە نەتەوە وەکو گیانلەبەرێکی سەربەخۆ تەماش دەکات کە زمانەکەی و مێژووەکەی لە نەتەوەکانی تری جیادەکاتەوە . 2 . قوتابخانەی فەرەنسی کە لەسەر بنچینەی تیۆری فەلسەفی عەقڵگەرایی دروستبووە و بریتییە لە گرێبەستێکی ئارەزوومەندانەی نێوانی لایەنە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا کە بنەمای رۆشنگەرییە لە بواری ئیستاتیکای هونەر و ئەدەب)) (محمد , (2020) کۆوانەکانی بابەتی فەلسەفی ئەدەب , ل 18) . بەو واتاییەی زیاتر لە رێگەی ئەم دوو قوتابخانەیەوە چەمکی نەتەوایەتی بە ناو هەموو جیهاندا بڵاوبویەوە .

1.3 ڕەهەندەکانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی کوردیدا :

چەمکی نەتەوایەتی کۆمەڵێک رەهەندی جیاوازی وەکو (سیاسی , کۆمەڵناسی , مێژوویی , ئابووری ..... هتد) ی هەیە , چەمکی نەتەوایەتی رەنگدانەوەیەکی بەرچاوی لە بواری ئەدەبیشدا هەیە , چونکە نوسەر و پسپۆرانی بواری ئەدەبی ویستویانە پەیامە نەتەوایەتییەکان تێکەڵ بە دەقەکانیان بکەن و بەهۆیەوە خزمەتێک پێشکەش بە نەتەوە و گەلی خۆیان بکەن , لەو لایەنەوە هەستی نەتەوایەتی خۆیان دەربڕن , لە لایەکی دیکەوە بۆ ئەوەی لە کۆمەڵگەکەی خۆیان دوور نەکەونەوە و دانەبڕێن و نزیک بن لە کۆمەڵگەکەی خۆیان , بۆ نموونە یەکێک لە نوسەر و شانۆنامەنووسە دیارەکانی وەک (ئەحمەد سالار) کە لە شانۆنامەکانیدا ئەزیەت و ئازارەکان و هیوا و خواستەکانی نەتەوەی کورد بە باشی لە بەرهەمەکانیدا رەنگیداوەتەوە , بۆ نموونە یەکێک لە شانۆنامەکان وەک شانۆنامەی (کارەساتی هەڵەبجە)دا باسی ئەزیەت و ئازارەکان و کیمیابارانی شاری هەڵەبجە دەکات , وەکو هەموو کوردێکی

دڵسۆز هەست و سۆزی نەتەوایەتی خۆی بەدەردەخات , لە لایەكی دیكەوە هاوسۆز و هاوئازارە لەگەڵ میللەتەكەی خۆی . هەروەها لە شانۆنامەی (نالی و خەونێكی ئەرخەوانی)دا بەشێوەیەكی ئاشكرا باسی شاڵاوی ئەنفال دەكات و هۆكاری سەرەكیش لە نووسینی ئەو شانۆنامەی بینینی دیمەنی ئەنفالكردنی میللەتەكەی خۆی بووە , ئەم دیمەنە و رووداوانە كاریگەری زۆریان لەسەر شانۆنامەنوس هەبووە , بۆیە ویستویەتی ئەم كاریگەرییە لە رێگایی نووسینی شانۆنامەكانەوە دەربڕێت .

2 قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی لە ڕەخنەی كوردیدا

بۆ دیاریكردنی قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی كوردییش چەندین بۆچوون و تێروانینی جیاواز خراوەتەروو , بۆ نموونە : (سەلام ناوخۆش) لە كتێبی (ئاین و ناسیۆنالیزم) دا گرنگترین قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی كوردی لە حەوت خاڵدا باس كردووە : (1 . قۆناغی رۆناكبیری كوردی 2. سەرهەڵدانی بنەمالەكان 3. بزاڤی مەشروتیەی ئێران و مەشروتیەی توركیا . 4 . حوكمداریەتی شێخ محمود . 5 . سەرهەڵدانی ماركسیەت . 6. دامەزراندنی پارتی دیموكراتی ئێران و عێراق . 7 . هەرەسهێنانی ئەزموونی تاك حیزبی لە ئێران و ئێراق .) (ناوخۆش , 2006 , ل11 ــ 12) .

(د. محمد بكر محمد)یش قۆناغەكانی سەرهەڵدان و پەیدابوونی هزری نەتەوایەتی كوردی بە سەر دوو قۆناغدا دابەشكردووە : (یەكەم / قۆناغی وشیاریی ئیتنیكی و دووەم / قۆناغی وشیاریی نەتەوەیی) (محمد , مەتین , ژ:118 , 2001 , ل41ـ42) .

(كامیران محەمەد نەبی)یش لە نامەی دكتۆرایەكەیدا قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی بۆ سەر پێنج قۆناغ دابەش كردووە : (1. قوناغا سەرهلّدانا هەستا ئیتنیكی . 2 . قوناغا هشیاربوونا نەتەوەیی . 3. قوناغا وەرارا نەتەوایەتی و هزرا نەتەوایەتی . 4.قوناغا بزاڤێن نەتەوایەتی . 5. قوناغا پەیدابوونا ئایدیولوژیێن بیانی) (نەبی , 2005 , ل34 ـ 337) .

لە سەرچاوەیەكی دیكەدا قۆناغەكانی پەیدابوون و گەشەكردنی هزری نەتەوایەتی بەم شێوەی دیاریكردووە : ((1 . هەست پێ كردنی نەتەوەیی یان قۆناغی خۆ جوداكردنەوەی كورد لە نەتەوەكانی تر , ئەم قۆناغەش لە سەدەی شانزدەوە دەست پێدەكات و تا كۆتایی سەدەی نۆزدە . 2. سەرهەڵدانی رێكخراوی نەتەوەیی كە لە دەرچوونی رۆژنامەی كوردستان دەست پێدەكات تا كۆتایی جەنگی یەكەمی جیهانی دەخایەنێت . 3 . قۆناغی دەست پێكردنی بزووتنەوەی نەتەوەیی كورد لە پاش جەنگی یەكەمی جیهانی)) (شاوێس , 1999 , ل12) .

(د. فەهمی شوكری عەبدوڵڵا)ش لە نامەی دكتۆرایەكەی دا بۆچوونی وایە : ((گەشە كردنی نەتەوە , هزری نەتەوایەتی دروست دەكات , یا پەرەسەندنی هزری مرۆڤایەتی و دەركەوتنی تیكنۆلۆجیا هۆكارێكی دیكەی گەشەسەندنی هزری نەتەوایەتیە , بوونی زوڵم و زۆری بەسەر نەتەوەیەكەوە دەبێتە هۆی بەرزبونەوەی ئەو هزرە بە لای خودی نەتەوەكە)) (عەبدوڵڵا , 2010 , ل39) . واتە كۆمەڵێك هۆكار هەن وادەكەن , كەوا هزری نەتەوایەتی بەرەو بەهێزی بڕوات , بە پێچەوانەشەوە بە نەمانی یان لاواز بوونی ئەو هۆكارانە ئەوا بیری نەتەوەیی لای تاكەكانی نەتەوە بەرەو نەمان و كزی دەرِوات . دیارترین هۆكاریش بوونی زولم و ستەم و نەبوونی دەوڵەتی سەربەرخۆ ...... هتد ئەمانە وادەكەن كەوا هزری نەتەوایەتی بەرەو بەهێزی بڕوات .

كەواتە ئەوەی كە ئاشكرا و روونە ئەوەیە كە سەرەتاكانی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی كوردی بە چەند قۆناغ و سەردەمەكی جیاوازدا تێپەریوە , ئەمەش وای كردووە كۆمەڵێك بۆچوون و تێروانینی جیاواز لە ئارادابن . بۆ زیاتر روونكردنەوەی قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی كوردی , ئێمە بە سوود وەرگرتن لەم سەرچاوانە بەشێوەیەكی گشتی قۆناغەكانی هزری نەتەوایەتی كوردی لە سێ قۆناغی سەرەكیدا چڕدەكەینەوە , لە رێگەی باسكردنی ئەم قۆناغانەوە سەرەتایی سەرهەڵدان و دەركەوتنی هزری نەتەوایەتیمان بۆ ڕووندەبێتەوە :

2.1 قۆناغی هەستی نەتەوایەتی :

قۆناغی هەستی نەتەوایەتی بریتیە لەو قۆناغەی كە سەرەتاكانی باس كردن و هەست كردنی تاك بە تاكی نەتەوەیە بە (نەتەوە , زمان , كەلتور , ... هتد)ی خۆی , ئەم قۆناغە بە سادەترین قۆناغی هزری نەتەوایەتی و دەسپێكی ئەم هزرە دادەنرێت , چونكە لەم قۆناغەدا هزری نەتەوایەتی تا رادەیەكی زۆر لاوازە و هەر ئەوەندە هەبووە كە تاكی نەتەوەیەك وەكو تاكی نەتەوەی كورد هەست

بکات کە کوردە و کوردستان خاک و نیشتمانەکەیەتی . بۆ دیاریکردنی ئەم قۆناغەش باشترین ڕێگا گەرانەوەیە بۆ بەرهەمی ئەدەبی نوسراوی ئەو نەتەوەیە .

(هیوا عەزیز سەعید)یش بۆچوونی وایە کە هەستی نەتەوایەتی ئەو هەستەیە کە : ((هەستێکی هاودەردیە کە لە هەر یەکێکماندا هەیە دەرهەق بە هاو ڕەگەزەکانمان , ئەو هەستەیە وا دەکات هەر یەکێکمان خەم بۆ هەر کوردێکی دیکە کاتێک دەکەوێتە ژێر فشارێکی کوشندەی دەرەکی)) (سەعید , 2003 , ل51) . هەستی نەتەوایەتی ((خەسڵەتێکی مرۆڤانەیە و هەڵوێستی مرۆڤە بەرامبەر ئەو گەل و دەوربەر و ژینگەیەی تێیدا دەژی , خۆشەویستی و شانازی کردن بە گەل و نیشتمان و هەوڵدان بۆ فەراهەم هێنانی بەرژەوەندی گشتی نەتەوە لە دیارترین سیماکانی ئەو هەستەن)) (سەعید , 2003 , ل21) . هەستی نەتەوایەتی ((رامان ژێ ئەوە کو مرۆڤ هەست ب انتمائا خۆ بکەت بۆ نەتەوایەکێ)) (ڤیان , 2016 , ل290) . ((لە روانگەی مارکسزمەوە هەستی نەتەوایەتی بەرهەمی یەرتای دەرکەوتنی چینی بۆرژوایە بە مانایەکی دی دەرکەوتنی ئەم هەستە هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی پیشەسازی و گواستنەوەی کۆمەڵگا لە قۆناغی فیۆدالیەوە بۆ قۆناغی سەرمایەداری)) (خەیات , 2012 , ل 69) . واتە هەستی نەتەوایەتی سەرەتاترین قۆناغ و ڕێگەیە بۆ هزری نەتەوایەتی دوای ئەو وشیاری نەتەوایەتی دێت . بەو واتاییەی ئێمەی کورد لە سادەترین قۆناغی هزری نەتەوایەتی هەست بەوە بکەین , کە کوردین و شانازی بە کورد بوونی خۆمان بکەین . بە لای (د.محمد بەکر محمد) یشەوە هەستی نەتەوایەتی بریتیە لە : ((لەو هەستە سەرەتاییەی کە کۆمەڵێک خەڵک هەیانە و خۆیان لە کۆمەڵەکانی تر جودا دەبینن , ئەمەش هەستێکی سەرەتایی سروشتییە کە لای هەموو کۆمەڵگەکاندا دەبینرێت)) ((محمد , (2020) کۆوانەکانی بابەتی فەلسەفی ئەدەب , ل15) .

(د.نوزاد وقاص سەعید)یش لەم بارەیەوە دەڵێت : ((شیعری نیشتمانی لە هەستی نیشتمانی و خۆشەویستی مرۆڤ و خاک و نیشتمان سەرهەڵدەدات)) (سەعید , 1991 , ل26) . لێکۆڵەر لەم بۆچوونەیدا هەستی نیشتمانی لە بەرامبەر هەستی نەتەوایەتی بەکارهێناوە , بۆچوونی وایە کە سەرهەڵدان و پەیدابوونی شیعری نەتەوایەتی خۆی لە خۆشەویستی خاک و نیشتمان و هەستی نەتەوایەتییەوە دروست دەبێت .

(د.عەبدوڵڵا ئاگرین)یش لەبارەی هەستی نەتەوایەتیەوە بۆچوونی وایە کە : ((لەوەتی مرۆڤ خۆی ناسیوە و خاوەنی هزر و هەست و نەستی خۆیەتی ... کەم تا زۆر دوور و نزیک هەستی نەتەوەییانەی هەبووە , با لە شێوە و قاڵبێکی یەجگار ساکار و کز و سستیشدا بوو بێت بیری نەتەوەیی وا لە مرۆڤ دەکات خاوەنی عەقڵ و هەست و نەست و کەسایەتی سەربەخۆی خۆی بێت)) (ئاگرین , 1999 , ل27) کەواتە ئەمە بەڵگەیە کە هزری نەتەوایەتی لەم قۆناغە سەرەتا بە شێوەیەکی سادە و ساکار بووە . هەروەها دەڵێت : ((مێژووی سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی لەگەڵ سەرەتای دێرینترین مێژووی ژیانی مرۆڤدا هەبووە و تا مرۆڤیش بمێنێت هەست و سۆز و بیروباوەڕ و بەها بەرز و پیرۆزەکانی نەتەوایەی دەمێنێت)) (ئاگرین , 1999 , ل27) . هەر لەم بارەیەوە دەڵێت : ((هەستی نەتەوەیی بوونی خۆی هەمیشە لە مێژوودا دەرخستووە , ئەگەرچی ئاست و ئەندازەی لە ساتێکەوە بۆ ساتێکی دی مێژووی جیاوازیان هەیە)) (ئاگرین , 1999 , ل28) . (سەرحەد عەزیز مستەفا) بۆچوونی وایە کە : ((هەستی نەتەوەیی لای کورد بۆ سەدەکانی 17 دەگەڕێتەوە)) (مستەفا ,2015 , ل28) .

کەواتە دەتوانین بڵێین کە هەستی نەتەوایەتی کوردی ڕەگ و ریشەکی زۆر کۆنی هەیە , هەر لە دەستپێکی نووسینی شیعری کوردییەوە شاعیرانی کورد ئەم هەستەیان بەدیارخستووە , واتە سەرەتایی سەرهەڵدان و دەست پێکردنی قۆناغی هەستی نەتەوایەتی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ یەکەم شاعیری کوردی بە ناوی (بابەتاهیر) کە لە کۆتاییەکانی سەدەی دەیەم شیعرەکانی خۆی بە شێوەزاری لۆری نوسیووە , ئەمەش دەرخەری ئەمە بووە کە هزری نەتەوایەتی لە قۆناغی هەستی نەتەوایەتیدا بووە , چونکە شاعیر جیا لە شاعیرانی ئەو سەردەمە خۆی بە دوورگرتووە لە بەکارهێنانی زمانی باو ئەو سەردەمە کە زمانی فارسی بووە , هەوڵی داوە شیعرەکانی بە شێوەزاری لوڕی بهۆنێتەوە , ئاشکراشە کە شێوەزاری لوڕی یەکێکە لە شێوەزارەکانی زمانی کوردی . کەواتە ئێمە بۆچوونمان وایە کە بابەتاهیری هەمەدانی بە یەکەم شاعیر ئەم قۆناغە دادەنرێت .

2.2 قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی :

ئەم قۆناغە یەکێکی دیکەیە لە قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی , لەم قۆناغەدا شاعیر و نوسەرەکانمان زیاتر وشیاربونەوە و زیاتر ئاشنایەتیان لەگەڵ هزری نەتەوایەتی پەیدا کرد و لە بەرهەمەکانیان ڕەنگی دایەوە . (ڕەفیق سابیر) لەبارەی وشیاری نەتەوایەتی دەڵێت : ((ئەو هەست و بیر و ئاگایی و فۆرمانەی خۆناسینە کە کۆمەڵە خەڵکێک دەربارەی بابەتییانەی خۆی وەک دیاردەیەکی تایبەتمەند و بە جیا هەڵکەوتوو لای دروست دەبێت)) (سابیر , 2016 , ل165) . لە سەرچاوەیەکی دیکەدا لە بارەی وشیاری نەتەوایەتیەوە هاتووە : ((رامان ژێ کو مرۆڤ یێ بەرهەڤ بت کار بکەت و قوربانیێ ب هەر ئاوەیەکی هەبت پێخەمەتی نەتەوا خۆ بکات)) (ڤیان , 2016 , ل290) بەو واتاییەی کە پێویستە هەموو تاکی هەر نەتەوەیەک بە هەموو شێوەیەک ئامادەی ئەوەی تێدا بێت کە خۆی بکاتە قوربانی نەتەوە و خاکەکەی .

سەبارەت بە سەرەتایی قۆناغی وشیاریی نەتەوایەتی (د. محمد بکر محمد) بە پشتبەستن بە بۆچوونی کۆمەڵێك لە پسپۆرانی بوارەکە پێیوایە کە (وشیاریی نەتەوایەتی لەلای کوردان بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا لە دوای شەڕی چاڵدیران : 1514 زاینی سەریهەڵداوە) (محمد , مەتین , ژ:118 , 2001 ، ل42) . بەو واتاییەی دابەش بوونی کوردستان لە دوای شەری چاڵدێران بۆ سەر دوو دەوڵەتی داگیرکەر بووە , هۆی ئەوەی وشیاری نەتەوایەتی بە شێوەیەکی ئاشکرا دەربکەوێت .

یەکێک لە هۆکارەکانی پەرەسەندن و بەرەوپێشچوونی وشیاری نەتەوایەتی دەرچوون و بڵاوکردنەوەی رۆژنامە و گۆڤارەکان بوو , لەم میانەشدا دەرچوونی یەکەم رۆژنامەی کوردی بەناوی رۆژنامەی (کوردستان) لە لایەن بنەماڵەی بەدرخانیەکانەوە لە ساڵی (1898)دا , بە تایبەتی لەسەر دەستی (مقیداد مدحەت بدرخان) کاریگەری زۆری هەبوو , بۆ وشیارکردنەوەی نەتەوەی کورد و بڵاوکردنەوە هزری نەتەوایەتی بە ناو کورددا . هاتنی رۆژهەڵاتناسەکان بۆ کوردستان لە سەدەی نۆزدەیەم , بووە هۆی زیاتر گەشەسەندنی هزری نەتەوایەتی و زیادکردنی وشیاری لە لای میللەتی کورد .

(ڕەفیق سابیر) دەڵێت : ((هۆشیاری نەتەوایەتی لە قۆناغێکی دیاریکراوی پێشکەوتنی سیاسی , کولتوری و ئابوریدا سەرهەڵدەدات .)) (سابیر , 2016 , ل165) . بەو واتاییەی قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی بەرهەمی کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتووە , ئەمەش یەکێکە لە خاڵە جیاکەرەوەکانی نێوان هەردوو قۆناغی هەستی نەتەوایەتی و قۆنانی وشیاری نەتەوایەتیە . شتێکی ئاشکرایە کە قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی ئاست و قۆناغێکی بلندتر و باڵاترە و لە قۆناغەکانی دیکەی وەک هەستی نەتەوایەتی , چونکە وشیاری نەتەوایەتی بەرهەمی قۆناغێکی پەرەسندووترە , بۆ نموونە ئەو سەردەم و رۆژگارەی کە شاعیرانی وەک (خانی و حاجی) تێدا ژیاون , زۆر جیاوازتر و پێشکەوتوتر بووە , لەو سەردەم و رۆژگاری کە (بابەتاهیر) و شاعیرانی دیکە تێدا ژیاون . شاعیرانی کورد زووتر هەست نەتەوایەتی و وشیاری نەتەوایەتیان جوڵاوە , ئەمەش لای خانی بە باشی رەنگی داوەتەوە : (خانی کاتێك بابەتەکانی تایبەت بە هزر و ڕۆشنبیریی نەتەوەیی لە شیعری خۆیدا تۆماردەکرد ، هێشتا میر و لایەنە پێوەندیدارەکانی ئەو بابەتە لەو سەردەمەدا یان بێ ئاگابوون یان نەیاندەتوانی لە زمان و بۆچوونەکانی ئەو تێبگەن) (محمد , مەتین , ژ:118 , 2001 , ل31) . ئەمە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە هزری نەتەوایەتی کوردی سەرەتا و دەسپێک لە بواری ئەدەبییدا پەیدابووە و سەری هەڵداوە , پاشان لە لایەن و بوارەکانی دیکە ڕەنگی داوەتەوە .

یەکێک لەو شاعیرانەی کە شیعرەکانی دەچێتە خانەی ئەم قۆناغەوە (ئەحمەدی خانی) یە , بەشێوەیەکی گشتی خانی کۆمەڵێک پەیامی نەتەوایەتی گرنگ و کاریگەری لە شیعرەکانیدا باسکردووە , لەوانە باسی هەبوونی سەرکردەیەکی باش و هەبوونی دەوڵەتی سەربەخۆی و باسی سوار چاکی و بەخشندەیی کردووە , باسی نەبوونی سەرکردەیەکی لێهاتوو و دڵسۆزی کردووە , باسی گرنگی زانست و زانیاری و خوێندن کردووە , باس کردنی دەرد و ئازاری ژێردەستەیی و گیرۆدەبوونی کورد بەدەست داگیرکەرەکانی تورک و فارسەوە . ئەمانە هەموو وایان کردووە کە خانی لەرووی هزری نەتەوایەتیەوە شیعرەکانی لە قۆناغی هەستی نەتەوایەتیەوە بگوازێتەوە بۆ قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی . کەواتە ئەحمەدی خانی شاعیریش بە یەکەم شاعیری کورد دادەنرێت کە شیعرەکانی بچێتە خانەی قۆناغی وشیاری نەتەوایەتیەوە .

2.3 قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتی :

هزری نەتەوایەتی لەم قۆناغەدا دەچێتە ناو قۆناغی پراکیتیکەوە ئەمەش زیاتر خۆی لە شۆرش و ڕاپەرینەکان و دروست بوونی میرنشینە کوردییەکان و لە دواییشدا دامەزراندنی حیزب و پارت و ڕێکخراوە سیاسەکان گرتەوە . بە واتاییەکی دیکە ئەگەر لە قۆناغەکانی پێشووتردا هزری نەتەوایەتی لەسەر لاپەرەکان بە شێوەی تیۆری بەرجەستە بوو بێت , ئەوا لەم قۆناغە بە شێوەی پراکتیکی بوو ئەمەش کە خۆی لە خەباتی و شێوەی چەکداری دەبینەوە . دیارترین و باشترین نموونەش بۆ ئەم قۆناغە شۆرشەکەی (شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە) شێخ عوبیدولاّی نەهری بە یەکەم کەس دادەنرێت کە دەستی داوەتە خەباتی چەکداری و توانیویەتی سوپایەکی بەهێز دروست بکات و دژی داگیرکەران بووەستێتەوە . دروست بوونی میرنشینەکانی کوردی کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر گەشەکردنی هزری نەتەوایەتی کوردی بە تایبەتی ((لە نیوەی یەکەمی سەتەی نۆزدەدا گەیشتۆتە پلەی چەکدارانەی ڕێکخراو , کاتێک میرەکانی کوردستان وەک میری بۆتان و میری بابان و میری سۆران و میری بادینان و میری ئەردەلان کەوتنە هەڵگیرسانی شۆرش و بەیەکادان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا)) (نەبەز , 2002 , ل29) . کەواتە بە هۆی دروست بوونی میرنشینە کوردیەکانەوە هزری نەتەوایەتی قۆناغێکی باش بەرەو پێشەوە چوو , چونکە میرەکانیان دەستیان بە خەباتی چەکداری کردووە , بۆ رزگاربوون لە دەستی داگیرکەرەکانی ئەو کات و بە دیهێنانی کیان و دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی . کەواتە دەتوانین دروستبوونی میرنشینەکان دەکرێت وەکو سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتیدا هەژماربکرێت .

(د.نوزاد وقاص سەعید) بۆچوونی وایە : ((میرنشینی بابان لە میرنشینەکانی تری کورد گرنگتربوو لە لایەن جوڵانەوەی هەستی نیشتمانپەروەری لە دڵ و دەروونی گەلی کورد و بەهێز بوونی سۆزی نیشتمان پەروەری)) (سەعید , 1991 , ل15) . بە واتاییەکی دیکە لێکۆڵەر بۆچوونی وایە کە کاریگەری میرنشینی بابانەکان لە هەموو میرنشینەکانی دیکە زیاتر بووە , بۆ سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی , ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ حکومڕانی میرەکانی ئەم میرنشینە و جیاوازبوونی بارودۆخی شاری سلێمانی لە شوێنەکانی دیکە .

بەم شێوەیە هزری نەتەوایەتی کوردی قۆناغ بە قۆناغ لە چەند ڕەهەندێکی جیاواز و بە بنەمای جۆراوجۆرەوە بە ناو چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی کوردیدا روو دەچێت و خۆی دەچەسپێنێت. ئاشکرایە لە سەرەتایی سەدەی بیستەمیشدا هزری نەتەوایەتی کوردی زیاتر خۆی ڕێك دەخات و لەو پێناوەشدا چەندین حزبی سیاسی و ڕێکخراوی پیشەیی تایبەت بە قوتابیان، مامۆستایان، ئافرەتان و پیشە جۆربەجۆرەکانی دیکە پێك دەهێنرێن ، لە زۆربەی شارەکانی کوردستاندا بڵاو دەبنەوە و تاکی کوردی لە خۆیان کۆ دەکەنەوە , ئەمەش راستەوخۆ دەچێتە ناو قۆناغی بزووتنەوەی کوردیەوە .

ژمارەیەکی زۆری شیعرەکانی ساڵانی بیستەکان بەدواوە دەکەوێتە قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کوردییەوە . چونکە سەردەم و بارودۆخی سیاسی ئەو کاتە پاڵنەر و هۆکار بووە , بۆ ئەوەی شاعیرەکانمان لە شیعرەکانیان باسی خەبات و تێکۆشان و شۆرش و ڕاپەرین و رووبەرووبونەوەکانی میللەتی کورد بکەن لە دژی دوژمن و داگیرکەراندا . دیاترین ئەو شاعیرانەی کە شیعرەکانیان دەچێتە خانەی قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتیەوە بریتیین لە : (دیلان , گۆران , لەتیف هەڵمەت , عەبدوڵڵا پەشێو ..... هتد) .

ئەنجام

لە کۆتایی توێژینەوەکەدا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە :

1. سەرەڕای هەبوونی کۆمەڵێک بۆچوون و تێروانینی جیاواز بۆ دیاریکردنی قۆناغەکانی هزری نەتەوایەتی ئەوا بۆچوونمان وایە کە هزری نەتەوایەتی لە سێ قۆناغی سەرەکی پێک دێت , بۆ نموونە :
   - قۆناغی هەستی نەتەوایەتی
   - قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی
   - قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتی
2. بۆ دیاریکردنی سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لای میللەتی کورد کۆمەڵێک بۆچوون و تێروانینی جیاواز لە لایەن نوسەر و لێکۆڵەراندا خراوەتەروو , ئێمە گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە هەر قۆناغێک سەرەتایی سەرهەڵدان و دەرکەوتنی خۆی هەیە , بەم شێوەیە :

- بابەتاهیری هەمەدانی وەکو سەرەتایی سەرهەڵدانی قۆناغی هەستی نەتەوایەتی کوردی دادەنرێت .
- ئەحمەدی خانیش وەکو سەرەتا و دەستپێکی هزری نەتەوایەتی لە قۆناغی وشیاری نەتەوایەتی کوردی دادەنرێت .
- میرنشینە کوردییەکانیش بە سەرەتایی قۆناغی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کوردی دادەنرێت .

3. سەرەتایی سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی بۆ رۆژئاواییەکان دەگەرێتەوە , بە تایبەتی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم و سەردەمی شۆرشی فەرەنسیدا .

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم / بەزمانی کوردی:

أ / کتێب:

ئامێدی , د.عەبدوڵڵا یاسین (2005) هۆنراوەی بەرگری لە شیعری چەند شاعیرێکی کرمانجی سەروو 1939 – 1970 , چاپخانەی کۆری زانیاری کورد , هەولێر .

ئەلعەزاوي , قیس جەواد د. (20007) رەگ و ریشەکانی ناسیۆنالیزمی تورکی , و. د.موحسین ئەحمەد عومەر , چاپی یەکەم , دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی سەردەم , سلێمانی.

بەدلیسی , شەرەفخانی (1972) شەرەفنامە , و.هەژار , لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری کورد , بەغدا .

حەمەباقی , محەمەد (2000) شۆرشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (1880) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا , چاپی یەکەم , چاپخانەی موکریان , هەولێر .

خەیات , ئازاد تۆفیق (2012) ناسیۆنالیزمی کوردی و هۆکارەکانی کامڵنەبوونی , چاپخانەی لەریا , سلێمانی .

سابیر , ئارام جەمال(2004)رەهەندی ناسیۆنالیزم, چاپی یەکەم, چاپخانەی شڤان, سلێمانی.

سابیر, رەفیق (2014) ئیمرتۆریای لم لەبارەی ئیسلام خێل و ناسیۆنالیزم, چاپی چوارەم, ناوەندی غەزەلنووس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە , سلێمانی .

سابیر, رەفیق (2016) کەلتور و ناسیونالیزم , چاپخانەی تیشک, چاپی سێیەم, سلێمانی.

ساڵح, مەجید (2016) بیری نەتەوەیی لای شێخ نوری شێخ ساڵح, چاپی یەکەم, چاپخانە نییە, سلێمانی.

سەعید, هیوا عەزیز (2003) ناسیۆنالیزمی کوردی(1880 ــ 1939) لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیر و هۆشیاری(ی.ن.ک), سلێمانی.

عبدالخالق , مسعود (2008) موسوعەی جودی , بەشی یەکەم , چاپی یەکەم , بڵاوکراوەی التفسیر , هەولێر .

عەلی, جەعفەر(2004) ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی, چاپخانەی رەنج, سلێمانی.

ڤیان, ایاد عجاج (2016) قۆناغێن پەیدابونا هزرا نەتەوەی ل ناڤ کوردان, دیداری نەتەوەی سۆران, 27ـ28 ئەیلول, چاپخانەی رۆژهەڵات, چاپی یەکەم, هەولێر.

کۆچێرا , کریس (1369) کورد لە سەدەی (20 و 19)دا , و.محەمەد رەیاتی , چاپخانەی سەقز , تەهران , چاپی دووەم .

محەمەد , مسعود (1974) حاجی قادری کۆیی , بەشی دووەم , بەغدا .

محەمەد, سمکۆ (2018) ناسیۆنالیزم لە نێوان فکر و سیاسەتدا, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان, هەولێر.

ناوخۆش , سەلام (2006) ئاین و ناسیۆنالیزم , چاپی یەکەم , بڵاوکراوەی التفسیر , هەولێر.

نەبەز, جەمال (2002) بیری نەتەوەیی کوردی نە بیری قەومیەتی رۆژهەڵاتی و نەبیری ناسیۆنالیزمی رۆژاوایی یە, چاپی دووەم, لەندەن.

هالیدای , فرید (2003) ناسیۆنالیزم , و.رێباز مستەفا , لە بڵاوکراوەکانی رۆناکبیری (ی ن ک) مەکتەبی رێکخستن , سلێمانی .

ب / نامەی ئەکادیمی:

ئاگرین , د.عەبدوڵڵا عەزیز (1999) کاریگەری بیری نەتەوەیی لە گەشەسەندنی کورتە چیرۆکی کوردیی کوردستانی عێراقدا 1961 ـ 1970 , نامەی دکتۆرا , کۆلێژی ئاداب , زانکۆی سەلاحەدین , هەولێر .

ئەرگون , زولکوف (2017) نەریتا نەتەوەیی د هەلبەستا نوویا کوردیدە 1880ـ1970 , نامەی دکتۆرا , فاکۆلتییا زانستێن مرۆڤایەتی , زانکۆی زاخۆ .

سەعید , د.نەوزاد وقاص (1991) شیعری نیشتمانی سالم 1805 – 1869 , نامەی ماستەر کۆلێژی ئاداب , زانۆکی سەلاحەدین , هەولێر .

سەعید, ئیسماعیل عبدولرەحمان (2009) ناسیۆنالیزمی ئێرانی (1906 ــ 1904), نامەی ماستەر, کۆلێژی ئەدەبیات, زانکۆی سەلاحەدین, هەولێر.

مستەفا , حسێن مستەفا (2015) بیری نەتەوەیی و بەرەنگاری لە شیعرەکانی (کامەران موکری)دا , سەرحەد, نامەی ماستەر , فاکەڵتی زمان و زانستە مۆرڤایەتیەکان , زانکۆی سلێمانی .

نەبی, کامیران محمد (2005) قۆناغەکانی گەشەکردنی بیری نەتەوایەتی لە شیعری کوردیدا لە سەرەتاوە تا کۆتایی سەدەی بیستەم, نامەی دکتۆرا, کۆلێژی زمان, زانکۆی سەلاحەدین, هەولێر.

پ / گۆڤار و رۆژنامە:

پور, ناسر قادر (1389) ناسیۆنالیزم, گۆڤاری تیشک, ژ26, خاکەلێوە.

شاوێسی , دلێر اسماعیل حەقی (1999) نەتەو و نەتەوایەتی هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد و دروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی , گۆڤاری زانکۆ , زانکۆی صلاحەدین , ژ 7 , سالی سێیەم .

عبدالخالق , مسعود (1997) , چاوپێکەوتن , گۆڤاری کاروان , ژ.17 .

عەبدلواحید , ئازاد (1992) فەلسەفە و بیری نەتەوایەتی , گۆڤاری کادر , ژ.30 , تشرینی یەکەم .

عەزیز, ماهر (2005) ناسیۆنالیزم و ناسنامەی نەتەوەی کورد, گۆڤاری توێژینەوە, ژ. 4, تشرینی یەکەم.

محمد, د. محمد بکر (2001) تیۆریزەکرنا هزرا نەتەوەگەری لە هۆزانا کلاسیکا کوردیدا, گۆڤاری مەتین, ژ116, ئیلون.

محمد, د. محمد بکر (2001) تیۆریزەکرنا هزرا نەتەوەگەری لە هۆزانا کلاسیکا کوردیدا, گۆڤاری مەتین, ژ118, چریا دووێ.

ج/ کۆوانە :

محمد , محمد بکر پ.د (2020) کۆوانەکانی بابەتی فەلسەفەی ئەدەب , کولێژی پەروەردە , بەشی زمانی کوردی , زانکۆی سەلاحەدین , هەولێر .

دووەم / بە زمانی عەرەبی:

أ / کتێب:

البوتاني , عبدالفتاح على (2005) بدايات الشعور القومي الكوردي في التاريخ الحديث , رابطة كاوا للثقافة الكوردية , ط2 , دهوك .

جيلنر , ارنست (1995) ما هى الأمة فى كتاب القومية مرض العصر امر خلاصه , اعداد: فالح عبدالجبار , ط.1 , دار الساقيي , بيروت.

شيغر, بويد (1966)القومية عرض و التحليل, ت:جعفر خضباك و عدنان الحميدى, دار المكتبه الحيات, بيروت, نشر بالمشاركة مع مؤسسة فرانكلين للطابعه و النشر, بغداد, نيويورك .

هاليدي, فريد(2000) الأمة و الدين فى شرق الأوسط, ت: عبدالأله النعيمى, دار الساقى, طابعه الأولى, بيروت.

ب/ گۆڤار و رۆژنامە :

علي , عثمان د. (1995) الأسس الفكرية للحركة القومية الكردية , الحلقة الثانية , مجلة ئالاي ئيسلام , السنة التاسعة , العددان (2,3) , نوفمبر .

سێیەم / بە زمانی ئینگلیزی:

أ / کتێب:

Bentan, William (1974) the new encyclopaedia Britannia , London.

Gellner , Ernst (1983) Nations ana Nationalism , Ithaca , newyork cornell university

الفكر القومي ومراحله في النقد الكردي

د.محمد بكر محمد اسماعيل حمدامين سليمان

كولية تربية / قسم اللغة الكوردية / جامعة صلاحدين ـ اربيل كولية تربية شقلاوة / قسم اللغة الكوردية / جامعة صلاحدين ـ اربيل

مخلص البحث

هذا البحث تحت عنوان (الفكر القومي ومراحله في النقد الكردي) هو محاولة للحديث أكثر عن و بيان المفهوم والمصطلح والتعريف وبداية ظهور الفكر القومي بشكل عام، وبالنسبة الكورد بشكل خاص، ونتيجة لذلك، أدركنا أن بداية الفكر القومي تعود إلى الدول الغربية، ومن ثم تم نقلها إلى جميع دول العالم لسبب ما. ولم تحرم الأمة الكردية، باعتبارها واحدة من هذه الدول، من استخدام هذا المفهوم وتلقيه.

ينقسم الفكر القومي للأمة الكردية إلى ثلاث مراحل رئيسة، ومن خلال كل مرحلة، تمت مناقشة بداية ظهور وظهور الأيديولوجية القومية، على سبيل المثال :

- مرحلة المشاعر القومية التي تنشأ من (بابەتاهير همدانى).
- مرحلة الوعي القومية التي تنبثق من أحمدي خاني.
- مرحلة الحركة القومية التي تنبثق من ظهور الإمارة.

الكلمات الدالة: (الفكر القومى , الشعور القومي , الوعي القومي , الحركة القومي) .

National thought and its stages in Kurdish criticism

Mohammed Bakir Mohammed
Kurdish Department - College of Education / Salahaddin Universty-Erbil

Ismail Hamadameen Sleman
College of Education - Shaqlawa / Salahaddin Universty-Erbil

Abstract

This research under the title of (national thought and its stages in Kurdish criticism) is an attempt to talk more about and explain the concept, term, definition, and the beginning of the emergence of national thought In general, and for the Kurds in particular, as a result, we realized that the beginning of national thought goes back to western countries, and then it was transferred to all the nations of the world for some reason. The Kurdish nation, as one of these nations, has not been deprived of using and receiving this concept.

The national thought of the Kurdish nation is divided into three main stages, and through each stage, the beginning of the emergence and emergence of national ideology has been discussed, for example:

- The stage of national feeling that arises from (babatahir hamadani).
- The stage of national awareness that emerges from Ahmadi Khani.
- The stage of the national movement that emerges from the emergence of the emirate.

Keywords: Nationl thoutht , National feeling , National awareness , National movement .